

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**

**ВАПНЯРЧУК В. В.,**  
кандидат юридичних наук,  
доцент кафедри кримінального процесу  
(Національний юридичний університет  
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.14

**ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА ПОЗИЦІЯ СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ»**

У статті дається загальний аналіз категорії «правова позиція суб'єкта кримінального процесуального доказування» як основної ознаки суб'єктивної сторони доказової діяльності будь-якого суб'єкта в кримінальних провадженнях. Виділяються характерні суттєві ознаки цієї категорії та дається її класифікація за різними критеріями. Пропонується визначати в змісті категорії «правова позиція суб'єкта кримінального процесуального доказування» такі елементи: наявність тезису доказування; доказова основа; оцінка власного доказування суб'єктом та правової позиції інших суб'єктів.

**Ключові слова:** *правова позиція, суб'єкт кримінального процесуального доказування, суб'єктивна сторона, тезис доказування, доказова основа, оцінка доказування.*

В статье дается общий анализ категории «правовая позиция субъекта уголовного процессуального доказывания» как основного признака субъективной стороны доказательственной деятельности любого субъекта в уголовных производствах. Выделяются характерные существенные признаки этой категории, и дается ее классификация по различным критериям. Предлагается определять в содержании категории «правовая позиция субъекта уголовного процессуального доказывания» следующие элементы: наличие тезиса доказывания; доказательственная основа; оценка собственного доказывания субъектом и правовой позиции других субъектов.

**Ключевые слова:** *правовая позиция, субъект уголовного процессуального доказывания, субъективная сторона, тезис доказывания, доказательственная основа, оценка доказательств.*

The article gives a general analysis of the category of "legal position is the subject of criminal procedural proof" as the main features of the subjective side of evidential any subject of criminal proceedings. There are the essential features characteristic of the given category and its classification according to various criteria. It is proposed to determine the content of "legal position of the subject of criminal procedural proving" the following items: abstracts of proof; the evidence base; assessment of the entity's own evidence and legal position of other entities.

**Key words:** *legal position, subject of criminal procedural proof subjective aspect, thesis evidence, evidence base score of proof.*



**Актуальність статті.** Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу спонукає до необхідності дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей кримінального процесуального доказування. Особливої актуальності вирішення цього питання набуло у зв'язку з набранням чинності новим КПК України, в якому запропоновано дещо інші, новітні підходи до розуміння сутності та порядку здійснення кримінального процесуального доказування. Одним із таких нововведень є законодавче регламентування категорії «правова позиція», яка потребує наукового дослідження з точки зору її місця в доказовій діяльності певних суб'єктів, їх різновидів та змісту. Саме цими обставинами пояснюється необхідність написання цієї статті, її логіка та зміст.

**Формулювання цілей статті** (постановка завдання). Метою роботи є аналіз сутності категорії «правова позиція суб'єкта кримінального процесуального доказування»

**Викладення основного матеріалу.** У наукових публікаціях термін «правова позиція» зустрічається досить часто, в першу чергу в контексті діяльності Конституційного Суду України [1, с. 85]. Дослідження сутності правової позиції в загальнотеоретичному контексті вперше було здійснене В.Г. Степанковим [2] і продовжене В.А. Новицьким (останній вивчав її саме з позицій її місця в процесуальному доказуванні та правозастосуванні (конституційному, кримінальному, цивільному, адміністративному)) [3].

У кримінальній процесуальній науці, зокрема вітчизняній, «правова позиція» поки що, на жаль, не отримала належної розробки та застосування, хоча досить широко використовується в практиці кримінальних проваджень та вже знайшла своє законодавче закріплення (так, відповідно до ч. 1 ст. 22 КПК «кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій (виділено В.В.), прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом». Правда, варто відзначити, що це єдина згадка цього терміну в чинному КПК; в інших статтях для позначення по суті правової позиції вживається термін «позиція» (див., зокрема: ч. 2 ст. 292, ч. 3 ст. 349, ч. 2 ст. 364, ч. 1 ст. 419, ч. 1 ст. 442 КПК)).

На наш погляд, ця категорія потребує належної уваги, оскільки, якщо розглядати особливості здійснення кримінального процесуального доказування з точки зору суб'єктивної сторони (тобто з погляду тих психічних процесів, які протікають у свідомості суб'єкта доказування), то вважаємо, що правова позиція є одним із найбільш значущих, типових процесів, який домінує у свідомості суб'єкта доказування, та визначає його відношення як до кримінального процесуального доказування загалом, так і до конкретних його проявів зокрема.

Для того, щоб зрозуміти сутність правової позиції в кримінальному провадженні та запропонувати її визначення, на наш погляд, доцільно виділити відмінні суттєві ознаки цієї категорії<sup>1</sup>. Ними, на наш погляд, є такі.

*Перша.* Розуміння її як певної сукупності психічних процесів, що характеризують відношення суб'єкта доказування до значимих юридичних фактів, які стосуються обставин вчиненого кримінального правопорушення, до спірних кримінальних процесуальних від-

<sup>1</sup> Ми підтримуємо тут точку зору В.Г. Степанкова, що «правова позиція» це не просто поняття, а саме категорія. Під правовою категорією розуміється найбільш широке за обсягом фундаментальне правове поняття, яке фіксує найбільш загальні та істотні якості (властивості) правових явищ, закономірні зв'язки і відносини у сфері правознавства та юридичної практики (Див.: [4, с. 135, 253-255]). Відносини категорії й поняття у формально-логічному аспекті є відносинами роду (категорія) і виду (поняття), родо-видовими відносинами. Всяка категорія є поняттям, однак не всяке поняття є категорією. Це твердження можна вважати загальновизнаним. (Див.: [2, с. 15]).

Виникнення категорій (формування категорійних понять) або перетворення поняття в категорію є наступним кроком у науковому пізнанні сутності того чи іншого явища. Незважаючи на відсутність розробок у науці кримінального процесу, вважаємо, що гносеологічним статусом та рівнем наукової абстракції «правової позиції» є саме категорія. Таке бачення вирішення цього питання диктується загальнотеоретичними науковими розробками та кримінально процесуальною практикою і, у свою чергу потребує, на наш погляд, коригування понятійних та категоріальних рядів як кримінального процесуального права загалом, так і доказового права зокрема.

У цьому зв'язку ми не можемо цілком погодитися з точкою зору М.І. Панова, що категорійно-понятійна система такої науки як кримінальний процес є досить розвинутою і достатньо досконалою (Див.: [5, с. 5]).



носин (таке бачення сутності правової позиції можна назвати психологічною концепцією (теорією) за аналогією з психологічною концепцією (теорією) вини, яка є домінуючою в кримінальному праві). Це психічне відношення за своїм характером є усвідомленим (адже лише свідомо-вольова поведінка суб'єкта є доказуванням) та систематизованим (тобто таким, що ґрунтується на певній доказовій основі).

*Друга.* Правова позиція будь-якого суб'єкта доказування завжди обумовлена певним мотивом і поставленою перед собою метою та формується на певній доказовій основі.

*Третя.* Специфіка кримінального судочинства передбачає необхідність розуміння сутності правової позиції не тільки як певного психічного відношення до доказування, а й введення певних оцінних елементів до її змісту. Дійсно, розуміння правової позиції тільки як певного психічного відношення суб'єкта доказування ніякої процесуальної значимості немає без її декларування (публічного вираження, демонстрації) та відповідної її оцінки ним самим та іншими суб'єктами доказування. Саме таке оцінне розуміння сутності правової позиції можна зустріти в законодавстві (в тих нечисленних випадках, коли закон згадує цей термін – дивись процитовану вище ч.1 ст. 22 КПК) та практиці.

*Четверта.* Вираження правової позиції є актом переконання у власній правоті, істинності своїх висновків. Суб'єкт може мати певну точку зору, однак дотримуватися її він може не завжди. Тільки тоді, коли в нього настане переконаність у тому, що його думка правильна (а це може мати місце лише за умови наявності додаткової аргументації і, можливо, практичної апробації), можна говорити про появу сформованої правової позиції та початок її реалізації. Таким чином, правова позиція є не простою формою світосприйняття, як «міркування» чи «точка зору», а комплексом розумових висновків, що володіє високим ступенем стабільності. Крім того, суб'єкт повинен прагнути переконати в істинності своєї правової позиції інших осіб. Коли ж така мета не ставиться, то можна говорити лише про висловлення своїх міркувань, поглядів із приводу тих чи інших фактів. Однак знову ж таке висловлювання за своїм значенням не буде його правовою позицією. Таким чином, правова позиція є переконаністю суб'єкта доказування в істинності свого розуміння проблем доказування як загалом, так і конкретних його проявів (елементів) з чітко вираженим прагненням переконати в цьому інших осіб.

На підставі викладених вище міркувань можна запропонувати таке визначення правової позиції суб'єкта доказування в кримінальному провадженні. **Правова позиція суб'єкта кримінального процесуального доказування** (як синонім, вважаємо, можна вживати термін «процесуальна позиція» або «доказова позиція» суб'єкта доказування) – це його усвідомлена переконаність в істинності свого розуміння проблем доказування як загалом, так і конкретних його проявів (елементів) в конкретному кримінальному провадженні зокрема з чітко вираженим прагненням переконати в цьому інших осіб, яка обумовлена певним мотивом і поставленою перед собою метою та сформована на певній доказовій основі і яка публічно виражена (продемонстрована) у формі як власної правової оцінки, так і оцінки іншими суб'єктами доказування.

Виходячи із запропонованого нами визначення поняття «правова позиція», варто підкреслити ще один аспект розуміння цієї категорії. Правова позиція є не простою механічною сумою переконань, поглядів, думок, правових почуттів, емоцій, настроїв тощо, це – синтезоване цілісне утворення, яке, однак, не позбавлене своїх кількісних та якісних параметрів, численних зовнішніх контактів і взаємодій (а це, у свою чергу, дає нам змогу виділити певні види правових позицій суб'єктів доказування з одночасним аналізом проблем їх формування та реалізації).

Так, правові позиції суб'єктів доказування в кримінальному провадженні можна класифікувати:

– *за суб'єктом:* правова позиція обвинуваченого, захисника, прокурора, потерпілого; а якщо суб'єкти однієї сторони займають однакову, узгоджену позицію, то: правова позиція сторони захисту, сторони обвинувачення чи суду.

– *залежно від юридичного авторитету чи обов'язковості:* офіційні (приміром, судові рішення) та неофіційні (приміром, позиція судді, викладена в науковій статті).



– *залежно від способу оформлення*: документально оформлені (приміром, обвинувальний акт слідчого, затверджений прокурором; вирок суду) та документально не оформлені (коментар своєї позиції захисником обвинуваченого в приватній розмові чи в пресі).

– *залежно від наявності доказової бази (доказового підтвердження)*: спірна та безспірна правова позиція.

– *за ступенем взаємозв'язку з моральними установками суспільства*: моральні та аморальні правові позиції.

За характером особистісної мотивації поширення правової позиції слід розрізняти інфантильну та патерналістську правові позиції. Інфантильна правова позиція базується на переконанні суб'єкта у самодостатності своїх знань у правовій сфері. При цьому не робляться спроби збільшити обсяг знань. Таким чином відбувається «замикання» юридичних знань тільки на себе, що призводить із часом до його догматизації. Патерналістська правова позиція, навпаки, – це форма поширення, популяризації суб'єктом своїх знань. Головна ідея – нав'язати свою точку зору, здолати «супротив» іншої позиції.

Ще однією підставою класифікації є *характер взаємодії правових позицій різних суб'єктів*: а) безконфліктна правова позиція, коли переконання одного суб'єкта доказування співпадають з переконаннями іншого. Різновидом безконфліктної правової позиції є конформістська правова позиція, коли декілька суб'єктів узгодили свої погляди й прийшли до однакової переконаності щодо тих чи інших фактів; б) конфліктна правова позиція, коли переконання одного суб'єкта доказування суперечать переконанням інших.

*Залежно від характеру зовнішнього прояву* варто розрізняти пасивні й активні форми прояву правової позиції. Пасивні форми прояву правової позиції мають місце тоді, коли суб'єкт доказування утримується (ухиляється) від вчинення певних, нормативно встановлених чи дозволених (допустимих) дій. При аналізі цього виду правової позиції варто зауважити, що пасивність позиції не свідчить про відсутність цілі та інтересу (суб'єкт доказування вважає, що досягти своєї мети та задовольнити свої інтереси він може саме таким пасивним способом, тобто має місце осмислена відсутність певних активних дій, певної реакції). Однак пасивна складова не повинна асоціюватися з правовою байдужістю, яка представляє собою один із проявів правового нігілізму (коли суб'єкт доказування, незважаючи на корисність вчинення певної дії, через свої особистісно-психологічні установки не сприймає, а якщо й сприймає, то не мотивовано, не усвідомлюючи можливі втрати чи негативні наслідки, не використовує таку можливість). Активна форма правової позиції суб'єкта доказування проявляється в активному здійсненні певних дій (наприклад, заявленні клопотань, скарг, відводів тощо). Залежно від ступеня її зовнішнього прояву можна виділити такі її різновиди: експресивна та імпульсивна (яка виникала як реакція-відповідь на певну ситуацію, інколи короточасна, миттєва).

*Залежно від способу зовнішньої об'єктивації (доведення до адресатів)* правові позиції можуть бути: а) вербальні – суб'єкт доказування викладає свою позицію усно (наприклад, при дачі показань, поданні заяв, заявленні клопотань, подачі скарг, виступі в судових дебатах чи з останнім словом тощо); б) текстуальні – правова позиція суб'єкта доказування може виражатися і в письмовій формі (наприклад, в обвинувальному акті, вирокі тощо); в) візуально-поведінкові – мається на увазі вчинення суб'єктом доказування певних демонстративних дій (рухів, жестів, дотримання певної поведінки), які дозволяють адресатам правової позиції її побачити (наприклад, не вставання в той час, коли суд заходить до зали судового засідання чи при дачі показань під час судового розгляду та оголошення вироку суду (ми були свідками такого способу прояву своєї правової позиції з боку Ю.В. Тимошенко).

*Зміст правової позиції суб'єкта кримінального процесуального доказування*. На підставі викладених вище міркувань щодо сутності правової позиції суб'єкта кримінального процесуального доказування, а також практики здійснення ними доказової діяльності вважаємо, що можна виділити такі елементи змісту правової позиції: 1) наявність тези доказування; 2) доказова основа; 3) оцінка власного доказування суб'єктом та правової позиції інших суб'єктів. Таке бачення змісту правової позиції відповідає й розумінню сутності



структури логіки доказування, яка включає в себе: тезу, аргумент і демонстрацію (докладніше про логічну структуру доказування (варто нагадати, що процес обґрунтування в логіці називається доказом) та поняття його елементів див., зокрема: [6, с. 531–532; 7, с. 171–172]). Однак тут варто зауважити, що характерною особливістю правової позиції суб'єкта доказування є змінюваність змісту її елементів. Правова позиція суб'єкта доказування позбавлена статичності, її динамічні зміни залежать від зміни інтересів інших суб'єктів доказування, обставин розслідування і розгляду справи тощо (наприклад, зміни інтересів процесуального супротивника).

1. *Наявність тезису доказування.* Одним з елементів змісту правової позиції, на наш погляд, є обґрунтоване (тобто яке базується на певній доказовій основі) припущення щодо можливих і, на думку суб'єкта доказування, необхідних результатів кримінального процесуального доказування. У свідомості суб'єкта доказування, як ми вже відзначали при аналізі об'єкта доказування, може мати місце певне обґрунтоване припущення як щодо обставин головного факту (тобто події кримінального правопорушення та винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, форми вини, мотиву і мети вчинення (п.п.1, 2 ст.91 КПК)), так і щодо низки фактів, складових загального тезису доказування. Таке припущення в науці називається гіпотезою (а в кримінальному процесі й криміналістиці – версією). Найбільшого розвитку дослідження поняття «версія» набуло в криміналістиці (докладніше про природу версій дивись, зокрема: [8]).

2. *Доказова основа.* Залежно від версії, докази, які є у справі, вибудовуються суб'єктом доказування в систему – основу доказування правової позиції суб'єкта. Отже, доказова основа представляє собою систематизацію доказів за розсудом суб'єкта доказування. Ознаками її є: логічність, цілісність, зв'язок доказів зі спірним юридичним фактом. Систематизація кожним суб'єктом доказування доказів, які в нього є, не виключає можливість їх доповнень, коригувань, викликаних ходом доказування з об'єктивної сторони і факторами, які впливають на таку систему (зокрема, позицією процесуального противника, думкою суду тощо).

3. *Оцінка доказування.* Юридична наука розглядає оцінку в доказуванні лише як оцінку доказів. Однак, на наш погляд, існують і інші об'єкти оцінки, які впливають на неї, але інколи не враховуються суб'єктами доказування, що призводить до неточностей та помилок. Це подібно до того, коли б ми оцінювали погоду виключно за температурою: крім того, що тепло чи холодно, ми нічого б не знали, оскільки виключили б такі показники, як вологість, опади, хмарність, напрямок та швидкість вітру тощо.

При підході до оцінки в доказуванні з позицій лише оцінки доказів залишаються поза увагою:

- об'єкт та предмет доказування (правовідносини, на які спрямована доказова діяльність його суб'єктів);
- суб'єктивна сторона доказування того чи іншого суб'єкта доказування (мета та інтереси противника, його стратегія в доказуванні в цілому, тактика та прийоми (методи), які він застосовує. На нашу думку, це не можна виключати з оцінки, яка проводиться суб'єктом доказування, необхідно обов'язково звертати увагу на всі ознаки суб'єктивної сторони доказування суб'єкта та всі елементи його правової позиції (варто зауважити, що на практиці така оцінка вказаних вище моментів, як правило, фактично здійснюється);
- окремі особливості об'єктивної сторони доказування, зокрема час, місце, обстановка і способи його здійснення;
- окремі особливості певних суб'єктів доказування, що можуть вплинути на його результати.

Крім того, слід зауважити, що оцінка суб'єктом доказування буде ефективною не лише при врахуванні всіх складових змісту доказової діяльності іншого суб'єкта доказування (процесуального супротивника), але й за умови неупередженого та критичного ставлення до власного доказування (в першу чергу, власної правової позиції, зокрема до своєї мети та інтересу, які хоча й не є елементами її змісту, однак обумовлюють правову позицію суб'єкта доказування, а також до свого тезису доказування (своєї версії) та своєї доказової основи).



У зв'язку з викладеним вважаємо, що в науковій та навчальній літературі більш правильніше буде вживати термін не «оцінка доказів», а «оцінка доказування». У чому полягає зміст оцінки доказування? На наш погляд, основними в оцінці власного і «чужого» процесуального доказування виступають критерії належності, допустимості, достатності, значимості і достовірності, але в іншому, дещо ширшому, ніж загально прийнято (оскільки він стосується лише оцінки доказів), аспекті.

Оцінка належності доказування означає необхідність аналізу наявності взаємозв'язку правової позиції з об'єктом і предметом доказування. З точки зору такого зв'язку повинні оцінюватися всі елементи його правової позиції (і висунуті версії, і доказова основа, і оцінка ним власного доказування та доказування інших суб'єктів) і такі ознаки суб'єктивної сторони доказування суб'єкта, як мета та інтерес, які обумовлюють його правову позицію. Крім того, належність доказування стосується і взаємозв'язку правової позиції суб'єкта доказування із суспільними відносинами щодо вчиненого кримінального правопорушення, які є не тільки тією їх частиною з приводу визначених законом чи суб'єктом доказування обставин кримінального правопорушення, які мають правове значення і впливають на вирішення кримінального провадження (тобто є предметом доказування), а й тими, які є об'єктом кримінального процесуального доказування. Як зазначалося вище, прикладом останніх можуть бути, зокрема, відносини, які стосуються громадської думки щодо вчинення певного кримінального правопорушення; відносини щодо міжнародної реакції на вчинення кримінального правопорушення та порядку кримінального провадження щодо нього; відносини стосовно причин і умов, які сприяли вчиненню правопорушення тощо.

До речі, окремі положення чинного (як і попереднього) закону, на наш погляд, є такими, що, по суті, регламентують вимоги щодо належності доказування (так, зокрема, відповідно до ч. 6 ст. 364 КПК головуючий має право зупинити виступ учасника судових дебатів, якщо він після зауваження повторно вийшов за межі кримінального провадження, що здійснюється, чи повторно допустив висловлювання образливого або непристойного характеру). По-перше, термін «межі провадження», вважаємо, не тільки стосується обставин предмету доказування, а й є поняттям більш широким і може охоплювати зазначені нами вище моменти. По-друге, зміст промови учасника дебатів не обмежується лише аналізом доказів та їх оперуванням; у ній може висловлюватися його суб'єктивне відношення як до перебігу всього кримінального провадження загалом, так і до окремих дій, рішень та учасників процесу зокрема.

Оцінка допустимості доказування, на нашу думку, означає правомірність його здійснення (тобто відповідність тим правовим та соціальним нормам, які регламентують порядок його проведення). При оцінці допустимості доказування, в першу чергу, потрібно аналізувати зміст кримінального процесуального доказування (діяння, отримані результати та зв'язок між ними), а також такі ознаки об'єктивної сторони доказування, як місце, час, обстановка, способи та засоби його здійснення.

Значимість доказування – це його цінність, сила та вагомість для певного кримінального провадження. На предмет значимості в першу чергу оцінюються результати доказування. Однак це не виключає можливості розгляду з точки зору сили кожного з елементів правової позиції того чи іншого суб'єкта доказування ще в процесі його здійснення. Мова може йти про оцінку заявленого тезису доказування, вагомості доказової основи кожного суб'єкта доказування (до речі, складові елементи якої інколи й можуть не бути використані в результатах доказування), а також значимості оцінки доказування як власного, так і інших суб'єктів.

Оцінка достатності доказування означає необхідність аналізу наявності комплексу елементів правової позиції суб'єкта доказування, необхідних для прийняття ним певного процесуального рішення (наприклад, повідомлення про підозру, проведення певної слідчої (розшукової) дії, вироку суду та ін.).

Оцінка достовірності доказування означає аналіз отриманих у процесі його здійснення результатів з точки зору їх істинності.



На підставі викладеного можна зробити такий висновок: *оцінка доказування* – це розумовий (логічний) аналіз належності, допустимості, достовірності, значимості та достатності доказової діяльності (як у пізнавальному, так і обґрунтовальному аспекті), що здійснюється всіма її суб'єктами в конкретному кримінальному провадженні.

Підсумовуючи викладене в цій частині, варто наголосити, що авторська позиція щодо оцінки доказування ґрунтується на розумінні того, що в практиці кримінального провадження коло об'єктів процесуального правового дослідження не обмежується лише оцінкою доказів, з оціночних позицій розглядаються (а якщо ні, то повинні розглядатися) всі елементи змісту кримінального процесуального доказування (і його об'єкт, і його об'єктивна сторона, і всі особливості прояву суб'єктивної сторони доказування конкретного суб'єкта, і сам суб'єкт доказування).

**Список використаних джерел:**

1. Романова О.В. К вопросу о понятии и правовой природе правовых позиций Конституционного Суда РФ // Государство и право. – 2001. – № 7. – С. 84–87.
2. Степанков В.Г. Правовая позиция: общетеоретические и прикладные аспекты. : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : Н. Новгород, 2003. – 186 с.
3. Новицкий В.А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения : Монография. – Ставрополь. Изд-во СГУ. 2002 – 584 с.
4. Цалин С.Д. Логический словарь-справочник / С.Д. Цалин. – Х. : Факт, 2006. – 412 с.
5. Панов Н.И. Проблемы методологии формирования понятийного аппарата юридической науки / Н.И. Панов. – Х. : Право, 2011. – 30 с.
6. Філософія. Релігієзнавство. Логіка (Теоретичний курс) : Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2008. – 560 с.
7. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика : учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.И. Кириллова. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – 240 с.
8. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве: Монография. – Х. : Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 2007. – 192 с.

